

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het uur der waarheid

Asscher, M.W.B.

Citation

Asscher, M. W. B. (2015, October 29). *Het uur der waarheid*.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/35999>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/35999>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

EENZAAMHEID ALS STRAF

Een korte geschiedenis van de opsluiting

Eenzaamheid is misschien wel een van de meest karakteristieke kernbegrippen uit het aan individuele gevoelens zo rijke ideeënrepertoire van de Romantiek. Dat wil niet zeggen dat de eenzaamheid als literair thema een romantische uitvinding was. Al in de literatuur van de Klassieke Oudheid zijn vele voorbeelden te geven van zowel onvrijwillige eenzaamheid, zoals in het geval van de verbannen Ovidius, als van vrijwillige afzondering, zoals de in de Sabijnse heuvels teruggetrokken levende Horatius. In de vroegchristelijke traditie zoeken woestijnvaders, heremieten en anachoreten in volle overtuiging de eenzaamheid op als bron van bezinning of zelfs martelaarschap. De veertiende-eeuwse Petrarca verhuisde zichzelf en zijn boeken naar een kleine vallei in de Vaucluse, waar hij zich in *De vita solitaria* op de vruchten van zijn eenzaamheid bezon. De zestiende-eeuwse humanist Montaigne deed in essentie hetzelfde door zich regelmatig in zijn van een duizendtal boeken voorziene torenkamer terug te trekken.¹

Zelfs wie met dergelijke zevenmijlslarzen door de geschiedenis van de eenzaamheid stapt, ontkomt er niet aan om stil te staan bij het feit dat in de Romantiek de individueel beleefde eenzaamheid als seculier, levenskunstig en zelfs kunstzinnig gegeven via het werk van schrijvers en kunstenaars een veel bredere aantrekkingskracht verkreeg.² De eenling die, hoewel lang niet altijd in volstrekt

te eenzaamheid, maar in elk geval ‘far from the madding crowd’s ignoble strife’ (Thomas Gray) zijn eigen lot bepeinst, zich overgeeft aan contemplatie van de ontzagwekkende natuur, met zichzelf en zijn innerlijke leven in het reine tracht te komen, vormt er de meest karakteristieke verpersoonlijking van. In die romantische eenzaamheid schuilt een verlokking, de belofte van een emotionele of intellectueel-creatieve troost. Dat is de eenzaamheid zoals Caspar David Friedrich die tegen het decor van bijna onaards indrukwekkende landschappen kon schilderen, de eenzaamheid uit de pen van Wilhelm Müller, die Schubert in zijn *Winterreise* toonzette, en ook de eenzaamheid waarover John Keats dichtte:

*O solitude! if I must with thee dwell,
Let it not be among the jumbled heap
Of murky buildings; climb with me the steep, –
Nature’s observatory [...]*³

Zoals uit deze laatste verzuchting al wel blijkt, had de eenzaamheid voor de dichters en kunstenaars uit de Romantiek niet uitsluitend een weldadig aspect. Het innigste besef van verlatenheid, van aan jezelf overgeleverd te zijn, kan immers wel degelijk ook een lijdensweg zijn, vanuit een gevoel van onbegrepenheid of het onvermogen tot menselijk contact. Toch is eenzaamheid, zeker wanneer men – zoals Keats in zijn sonnet voor zichzelf wenst – de sombere gebouwen van de stad voor de weidse uitzichten in de vrije natuur verruilt, bovenal een troostrijke en veelbelovende metgezel. Als zodanig is de eenzaamheid van het individu een basisprincipe van de Romantiek als stroming in de kunsten en de literatuur. Niet voor niets formuleert Isaiah Berlin in een lange lijst karakteristieken van de Romantiek de volgende associaties: ‘It is nostalgia, it is reverie, it is intoxicating dreams, it is sweet melancholy and bitter melancholy, solitude, the sufferings of exile, the sense of alienation, roaming in remote places [...]’.⁴ In dit korte fragment uit een langere (en prachtige) opsomming komt zowel de

licht- als de schaduwzijde van de eenzaamheid naar voren. Voor zover de typisch romantische eenzaamheid al een probleem is, is het in elk geval een probleem dat je in vrijheid met je mee kunt nemen waarheen je ook maar wilt, een in essentie geruststellend gegeven dat tot uitdrukking komt in het al evenzeer typisch romantische concept van de omzwerving: 'Der Wanderer' (Schlegel, eveneens getoonzet door Schubert) of 'le promeneur solitaire' (Rousseau), die 'lonely as a cloud' (Wordsworth) door de velden zwerft, alleen met zijn mijmerende gedachten.

Tegenover deze bitterzoete, maar in haar kern onschuldige eenzaamheid, die hoogstens met geldgebrek, liefdesverdriet, gefnuikte idealen of een schrijnend onbehagen gepaard gaat, heeft diezelfde periode van de late achttiende eeuw ons ook een andere en veel hardere versie van de eenzaamheid opgeleverd, en dat is de eenzaamheid als straf. Het idee om een mens bij wijze van straf voor langere tijd in zijn eentje in een afgesloten ruimte te stoppen, is onlosmakelijk verbonden met de mentaliteit van die periode. Zoals hierna zal blijken, vormde die mentaliteit een amalgaam van gerijpt rationeel Verlichtingsdenken, religieuze bekeringsijver, een vroegindustriële kijk op de kapitalistische aspecten van maatschappelijke vernieuwing en ten slotte een met het begin van de Romantiek verbonden idee van het innerlijk van de individuele mens.⁵ Zonder de opkomst en vervolgens de brede aanvaarding van het idee van eenzaamheid als straf zouden de drie schrijvers die in dit boek centraal staan (Silvio Pellico, Oscar Wilde en Albrecht Haushofer) niet opgesloten zijn op de wijze c.q. op de plaats waar ze gevangen werden gezet. Dat had te maken met de aard van de hun opgelegde straf, de wijze waarop die ten uitvoer werd gelegd en in het bijzonder ook met het gebouw waarin zij hun straf moesten uitzitten.

Ofschoon ook in vroeger eeuwen talloze schrijvers, filosofen, rebellen, kettters, verraders en natuurlijk ook reguliere misdadigers op last van vorsten of andere autoriteiten gedurende enige tijd gevangen werden gezet, is de eenzaamheid als straf een tamelijk mo-

dern idee. In de Klassieke Oudheid, bijvoorbeeld, werd eenzame opsluiting nog niet als zelfstandige straf toegepast, en teksten die de gevangeniservaring centraal stellen, ontbreken bijna geheel in de Griekse en Latijnse literatuur.⁶ En bij de bewoners van de middeleeuwse gevangenis van Florence was opsluiting niet zozeer een zelfstandige straf als wel een manier om ze te dwingen tot betaling van hun schulden of de hun door het stadsbestuur opgelegde boetes.⁷ De eenzame opsluiting als straf is een vroegmoderne uitvinding, die vrij precies gedateerd kan worden. Het idee is voor het eerst in Engeland opgekomen, en dateert uit het jaar 1776.

Voordat wij de kiemkracht en de consequenties van die uitvinding zullen behandelen, is het eerst zaak om in grote lijnen te bezien hoe mensen met name in de voor dit boek meest relevante landen van Europa (Engeland, Oostenrijk/Italië en Duitsland) tot dan toe werden gestraft. Pas dan wordt goed duidelijk dat de eenzaamheid als straf niet slechts beschouwd moet worden als het beginpunt van een ontwikkeling die is uitgemond in ons tegenwoordige strafrecht, maar ook als de zoveelste hervorming in een strafrechtgeschiedenis die veel langer teruggaat, die nog altijd voortduurt en die bij voortduring gekenmerkt wordt door opeenvolgende en elkaar corrigerende ‘modernisering’.⁸

VÓÓR DE GEVANGENISSTRAF

In het pre-industriële, nog niet zeer verstedelijkte en deels nog feodale Europa van de vroege achttiende eeuw was de formulering en uitvoering van strafrechtelijke sancties nog een zaak van lagere overheden. Het eerste statelijke Wetboek van Strafrecht in Europa kwam pas, als uitloeijsel van de Franse Revolutie, in 1791 tot stand in de vorm van de Franse Code Pénal. Hoe decentraler het landsbestuur was, des te groter waren de regionale verschillen. Lokale autoriteiten (stadsbesturen, adel, gewestelijke overheden) hadden verhoudingsgewijs grote bevoegdheden om in hun eigen territorium orde op zaken te stellen tegenover landlopers, dieven, rovers en andere ‘onmaatschappelijken’. Lijfstraffen kwamen het meeste

voor: geseling, schandpaal, schavot, brandmerken, met voor zware misdrijven de ultieme lijfstraf: executie, die in het openbaar werd voltrokken. Vooral vanuit Engeland werden bovendien grote hoeveelheden veroordeelden bij wijze van straf naar Amerika en naar Australië verbannen. Gevangenschap was zeldzaam en werd in het algemeen niet als zelfstandige straf toegepast, maar als middel tot een ander doel: in afwachting van een proces of de uitvoering van een opgelegde straf (executie, verbanning) of als dwang tot het betalen van een geldschuld.⁹

Lokale gevangenissen bestonden in allerlei soorten en maten; de meeste waren klein en konden in de regel minder dan vijftig gevangenen bevatten, die dikwijls in groepen en onder slechte hygiënische omstandigheden bij elkaar werden gestopt.¹⁰ Die beroerde omstandigheden eisten hun tol, bijvoorbeeld in de vorm van de beruchte 'gevangenskoofts'. Van opsluiting in strikte zin was in de meeste gevallen geen sprake; gevangenen konden bezoek van familie en vrienden ontvangen die eten en drinken meebrachten, iets waar de gevangenis zelf niet of nauwelijks voor verantwoordelijk was. Middeleeuwse gevangenissen, zoals die in het stadscentrum van Siena en Florence, zijn in onze moderne ogen dan ook eerder op te vatten als streng gereguleerde opvangtehuizen voor mensen met schulden, lieden zonder vaste woon- of verblijfplaats of drop-outs met een sociaal onaanvaardbare levenswandel (prostituties, dieven, zwervers). Gevangenen werden verondersteld zelf voor van alles te betalen, soms zelfs voor hun ontslag uit de gevangenis, een systeem dat corruptie bij de gevangenisleiding en de cipiers in de hand werkte. Bij dat alles was de subcultuur onder de gevangenen bepalender voor de dagelijkse werkelijkheid in de gevangenis dan de van boven opgelegde discipline.¹¹

De meest openbare en als afschrikwekkend bedoelde straffen waren de executies die aan ter dood veroordeelde moordenaars, verraders en andere zware misdadigers werden voltrokken. Zij vormden dikwijls een opzettelijk groots geregisseerd, publiek spektakel, dat dan ook in talloze beschrijvingen als een afschuwwekkend theater in vele landen van Europa is geboekstaafd.

GEBOORTE VAN DE GEVANGENISSTRAF

In de loop van de achttiende eeuw werd een aantal factoren werkzaam die er tezamen en in hun onderlinge wisselwerking voor zorgden dat het in de vorige paragraaf geschetste beeld veranderde, eerst geleidelijk en vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw zelfs drastisch. Het is bijna ondoenlijk, zo leren alle historische werken op het gebied van het strafrecht, de criminologie en de penologie, om een rangorde of zelfs maar een precieze chronologie aan te geven in deze internationale ontwikkeling, maar het gaat hoofdzakelijk om factoren op het gebied van mentaliteit, politiek, economie en misdaad.¹²

De mentaliteit van het publiek, of moderner gezegd de openbare mening, ontwikkelde geleidelijk een afkeer van de openbare voltrekking van lijf- en doodstraffen. Het oorspronkelijke doel van dergelijke theatraal uitgevoerde, publieke executies, te weten de afschrikkende werking ervan, verkeerde soms zelfs in zijn tegendeel: mensen identificeerden zich eerder met de arme veroordeelde dan met de autoriteiten die 'hun' recht lieten zegevieren.¹³ Bovendien werd verbanning gaandeweg minder als een echte straf gezien, naarmate berichten van verbannen misdadigers over een geslaagd nieuw leven in den vreemde de ronde begonnen te doen.

De uitkomst van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog maakte in 1776 bovendien een plotseling einde aan de deportaties vanuit Engeland naar dat continent, die tot dan toe meer dan 70 procent hadden uitgemaakt van de strafvonnissen die in de Londense Old Bailey werden uitgesproken.¹⁴ Het wegvallen van de Amerikaanse koloniale markt zorgde ook nog eens voor een economische depressie, die criminaliteit in de hand werkte.

Op het continentaal-Europese politieke toneel waren opeenvolgende beëindigingen van enkele massale oorlogen (de Oostenrijkse Successieoorlog in 1750, de Zevenjarige Oorlog in 1770 en later de Napoleontische oorlogen) verantwoordelijk voor grote hoeveelheden gedemobiliseerde en naar huis terugkerende soldaten die het gefragmenteerde, kleinschalige en nog primitieve strafrecht op de proef stelden.

De meer rurale of soms zelfs nog ronduit feodale tradities waarin een herenboer of edelman in een streek voldoende gezag had om door middel van geaccepteerde eigenrichting de lokale orde onder 'zijn mensen' te handhaven, maakten in elk geval in Engeland geleidelijk plaats voor industrialisatie en urbanisatie, met een nieuwe stedelijke onderklasse van fabrieksarbeiders en – in slechte tijden – werklozen en een daarmee samenhangende nieuwe schaal van kleine en grotere criminaliteit.

In Oostenrijk bracht de door keizerin Maria Theresia in 1769 voor alle Habsburgse gebieden ingevoerde *Constitutio Criminalis Theresiana* slechts een zeer beperkte modernisering van het strafrecht met zich mee, zodat het middeleeuwse straffenrepertoire nog grotendeels intact bleef.¹⁵ Pas het door haar opvolger Joseph II ingevoerde *Allgemeine Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung* van 1787 liet iets meer van het humane Verlichtingsdenken toe, bijvoorbeeld door de afschaffing van de doodstraf en door het indammen van rechterlijke willekeur, maar het Oostenrijkse strafrechtstelsel bleef tot ver in de negentiende eeuw hardvochtig en autoritair van aard.¹⁶ In de ernstigste gevallen konden veroordeelden bijvoorbeeld ook nog gebrandmerkt worden. Verder werden veroordeelde misdadigers onder Joseph II als slepers voor de vrachtvaart stroomopwaarts over de Donau ingezet.¹⁷ De gemiddelde levensverwachting van veroordeelden die in die jaren in een Habsburgse gevangenis belandden, bedroeg slechts drie jaar.¹⁸

Ook in Duitsland werd in de loop van de achttiende eeuw op staatsniveau aan een uniformering en een zekere modernisering van het gecodificeerde recht gewerkt. Deze reeds door Frederik de Grote in gang gezette ontwikkeling mondde uiteindelijk in 1794 uit in het *Allgemeine Landrecht für die Preußischen Staaten* (ALR). Als modernisering kunnen bijvoorbeeld gelden de verankering van de beginselen van legaliteit en proportionaliteit.¹⁹ Deze strafrechtelijke hervormingen binnen het Pruisische ALR kwamen vooral uit de pen van de Berlijnse Verlichtingsjurist Ernst Ferdi-

nand Klein. Er waren nog altijd diverse zware misdrijven die met uiteenlopende varianten van de doodstraf werden bestraft, zoals verschillende categorieën van misdaden tegen de staat (hoog- en landverraad), en het aloude talio-beginsel ('oog om oog, tand om tand') was nog aanwezig in de bestraffing van brandstichting in de vorm van dood door het vuur.²⁰ De meeste nadruk lag op de bescherming van staatsbelangen (spionage en hulp aan de vijand, desertie), het vorstenhuis (majesteitsschennis) en de openbare orde (verstoring van een openbare godsdienstoefening, valsemunterij, bedrieglijke bankbreuk). Alle waren dat ernstige misdaden waarop zo niet de doodstraf dan toch langdurige gevangenisstraf stond. De codificatie van de gevangenisstraf als een expliciet staatsprivilege valt te beschouwen als een, zij het primitieve modernisering, zeker wanneer men bijvoorbeeld het bepaalde in § 49 in ogenschouw neemt, dat als een streepje licht van het Verlichtingsdenken kan worden gezien:

*Die Gefängnißstrafe soll durch längere Dauer, oder durch Beraubung gewohnter Bequemlichkeiten, aber nicht durch solche Mittel geschärft werden, durch welche das Leben und die Gesundheit des Gefangenen in Gefahr gesetzt wird.*²¹

In Engeland was de officiële houding van de autoriteiten ten opzichte van gevangenen in de laatste decennia van de achttiende eeuw minder hardvochtig dan in Duitsland, maar het is de vraag of dat voor de feitelijke omstandigheden van veroordeelde misdadigers veel verschil maakte. Met name de grote instroom van nieuwe veroordeelden in de vaak nog kleine plaatselijke en regionale Engelse gevangnissen kon onmogelijk meer worden bijgehouden door middel van executies en verbanningen. Het aantal bij wijze van straf voor langere tijd bij elkaar opgesloten mensen in de gevangenis van The Old Bailey steeg in de decennia na 1760 van 1,2 tot 28,3 procent.²² In Engeland was zodoende sprake van een ernstige overbevolking van vooral de stedelijke gevangnissen. Zelfs

het inzetten van oude zeilschepen ('hulks') als drijvende plaatsen van opsluiting bood nauwelijks meer soelaas.

Met het bouwen van grote, door de staat opgerichte strafgevangenissen – in Engeland en elders – aan het begin van de negentiende eeuw wilde men tegemoetkomen aan de hiervoor geschetste ontwikkelingen en uitdrukking geven aan de nieuwe ideeën die de ronde deden met betrekking tot misdaden en het doel en de effectiviteit van hun bestraffing. Die nieuwe ideeën waren zo talrijk en dikwijls onderling zo tegenstrijdig, dat ze zelfbenoemde gevangenschervormers, pamflettisten, filosofen, strafrechtgeleerden en talrijke commissies in meerdere landen van Europa decennialang zouden bezighouden. Een meervoudige richtingenstrijd over de aard en de gewenste toekomst van het strafrecht was het gevolg, waarbij religieuze, maatschappelijke, juridische en economische argumenten afwisselend om de voorrang streden, met alle gevolgen van dien voor de bouw en inrichting van gevangenissen. Een interessant aspect aan deze strafrechtelijke ideeënstrijd is het volstrekt grensoverschrijdende karakter ervan. Zoals de Romantiek als stroming in de kunst en de literatuur een zeer internationale beweging werd, zo geldt dat ook voor de ongeveer gelijktijdige hervormingsbeweging van het strafrecht en het gevangeniswezen.

Het boek van de Italiaanse filosoof Cesare Beccaria, bijvoorbeeld, getiteld *Dei delitti e delle pene* ('Over misdaden en straffen') uit 1764, waarin de auteur zich sterk maakt tegen martelingen en de doodstraf, en waarin hij pleit voor de principes van legaliteit en proportionaliteit in het strafrecht, gold in heel Europa al direct na zijn eerste publicatie als een belangrijk werk. Het sloot aan op het gedachtegoed van Franse filosofen als Voltaire en Diderot en werd ogenblikkelijk vertaald in alle grote en diverse kleinere Europese talen. Het boek voedde de discussie over de doelen en de grenzen van het strafrecht met de idealen uit de Europese Verlichting. Grensoverschrijdend is ook het gegeven dat de Engelse gevangenschervormer John Howard niet alleen alle Engelse en Welshe gevangenissen bezocht, maar tevens over het hele Europese continent

reisde, voordat hij in 1777 in een tweedelig werk zijn hervormings-ideeën met betrekking tot het onderwerp op papier zette in zijn invloedrijke boek *The State of the Prisons in England and Wales*.²³ Enkele decennia later (1831) zouden Tocqueville en Beaumont zelfs afreizen naar Amerika, om daar vergelijkende observaties te verzamelen met het oog op de Franse gevangenis-hervormingen.²⁴

Deze internationale dimensie van het onderwerp gevangenis-hervorming in de periode 1775 tot circa 1840 maakt het op voorhand bijkans onmogelijk om de complexe Europese discussies daarover hier samen te vatten. Maar dat internationale karakter ondersteunt wel de gedachte dat de hier geschetste historische lijnen grofweg zowel voor Engeland als voor Oostenrijk/Italië en Duitsland relevant zijn. Deze grensoverschrijdende dimensie, inclusief de richtingenstrijd omtrent de praktische uitvoering van de uiteenlopende hervormingsideeën, zal hieronder nog terugkomen waar het gaat om de bouwkundige consequenties. In het verband van deze studie gaat het immers vooral om het gegeven dat in een bepaalde fase van de hier beschreven mentaliteitsontwikkeling en ideeënvorming omtrent het straffen van misdadigers niet slechts lijf- en doodstraffen plaatsmaakten voor vrijheidsstraffen, maar ook dat het idee opkwam om veroordeelde gevangenen voortaan niet langer in groepen maar in eenzaamheid op te sluiten. Dat idee werd voor het eerst in 1776 naar voren gebracht door een Engelse hervormer en pamflettist genaamd Jonas Hanway.

DE UITVINDING VAN DE EENZAME OPSLUITING

Historiografen van het gevangeniswezen hebben wel gezocht naar eerdere verschijningsvormen van de opgelegde eenzaamheid als bestraffing. In zijn *The State of the Prisons* maakt John Howard melding van eerdere pleidooien voor eenzame opsluiting, zoals dat van een anonieme pamflettist die al in 1701 onder de titel *Hanging Not Punishment Enough* bepleitte dat een gevangene in afwachting van zijn strafproces zou worden ‘immured in a box or

cell to himself so that they might not improve each other in wickedness'.²⁵ Maar dat betrof dus eenzame opsluiting in voorarrest en niet als zelfstandige straf. En Beccaria meende in 1764 al wel dat het er niet om ging de gevangenisstraf zo wreed mogelijk te maken, slechts dat potentiële misdadigers afgeschrikt zouden moeten worden door de zekerheid van hun bestraffing, maar hij trok zijn redenering niet door tot een pleidooi voor eenzame opsluiting. Ook in de Lage Landen (Amsterdam, Rotterdam, Gent) trof Howard wel voorbeelden van cellulaire opsluiting aan, maar dan toch steeds vermengd met andere penitentiaire elementen of als bijkomende maatregel.

De geestelijke vader van het Maison de Force in Gent, de jurist, stadsbestuurder en politicus burggraaf Jean Jacques Philippe Vilain XIII, die midden jaren zeventig van de achttiende eeuw van deze Gentse gevangenis een showcase van het cellensysteem wenste te maken, zou zich voor dat idee hebben geïnspireerd op een Vaticaanse jeugdgevangenis genaamd het Silentium. Toen John Howard deze in 1703 door paus Clemens XI gebouwde instelling 75 jaar later bezocht, was hij zeer onder de indruk van de manier waarop de kloosterlijke beginselen van stilte en discipline daar waren toegepast in een penitentiaire setting. Maar Sellin heeft overtuigend aangetoond dat dit Romeinse jongenshospitium beslist niet zomaar als 'de eerste cellulaire gevangenis' mag worden betiteld.²⁶ Degene die als eerste ondubbelzinnig voorstelde om misdadigers bij wijze van straf voor langere tijd in een eenzame cel op te sluiten, is de genoemde Jonas Hanway. Hij deed dat in een pamflet waarvan de bloemrijke titel in volledigheid luidt: *Solitude in Imprisonment, With proper profitable Labour and a spare Diet, The most humane and effectual Means of bringing Malefactors, who have forfeited their Lives, or are subject to Transportation, To a right sense of their Condition; With Proposals for salutary prevention: And how to qualify Offenders and Criminals for Happiness in both Worlds, And preserve the People in the Enjoyment of the genuine Fruits of Liberty, and Freedom from Violence.*²⁷ Met een

beetje overdrijving mag deze Hanway beschouwd worden als de 'uitvinder van de eenzame opsluiting als straf'.

Jonas Hanway (1712-1786) was een ondernemende, bereisde en sterk geopinieerde koopman, filantroop en pamflettist. Hij genoot bekendheid als de auteur van een vierdelig reisverslag (1753) over de zeven jaren die hij op handelsmissies in Rusland en in Perzië doorbracht en als oprichter van The Marine Society. Ook zijn conversatietalenten trokken de aandacht, en werden – niet altijd in gunstige zin – becommentarieerd door tijdgenoten als Samuel Johnson en Thomas Carlyle. Op deze plaats verdient de kleurrijke Hanway vooral onze belangstelling om zijn hervormingsgezinde pamfletten, waaraan hij zich dankzij een verkregen erfenis de laatste dertig jaar van zijn leven uitvoerig wijdde. In totaal schreef hij er meer dan zeventig, over zulke uiteenlopende onderwerpen als de naturalisatie van Joden, het onderhoud en de verlichting van openbare straten, de funeste effecten van het drinken van thee, de regulering van prostitutie, over kinderziekenhuizen, weeshuizen en armenzorg, over de ellendige werkomstandigheden van jeugdige schoorsteenvegers, over de bereiding van brood, over de tekortkoming van de Londense politie en over de opleiding van matrozen.²⁸ En zo publiceerde hij ook in het jaar 1776 zijn pamflet met een pleidooi voor het opsluiten van misdadigers in eenzaamheid. Ignatieff noemt dit 144 pagina's tellende pamflet 'the first mention of the idea of using solitary on offenders under sentence'.²⁹

De aanleiding voor zijn hervormingsvoorstellen zijn hiervoor al aan de orde geweest en worden door Hanway op retorische toon gepresenteerd en in de zeven afdelingen van zijn pamflet uitgewerkt: bedelaars en rovers, dieven en ander gespuis, vormen met de door hen veroorzaakte overlast een ziekte in het maatschappelijk lichaam. Die ziekte valt slechts in gevangenis te genezen wanneer ieder besmettingsgevaar radicaal wordt uitgebannen en het woord van God zijn zegenrijke werk kan doen om hun gedragingen en gewoonten te zuiveren. Zo was het ook al in de verste

Oudheid, aldus Hanway: 'We shall not discover any civilized state without religion.' Wetten die niet worden gehandhaafd zijn even erg als helemaal geen wetten. Er is onvoldoende afschrikking jegens dieven en moordenaars, en zij die wel worden vervolgd krijgen in de vorm van verbanning of de galeien een straf die andere potentiële misdadigers te weinig vrees inboezemt. Er moeten meer, grotere, sterkere gevangenissen worden gebouwd 'better calculated for a secure confinement' en gericht op 'more rational and humane correction'. De huidige gevangenissen zijn niet alleen te klein, ze zijn verworpen tot 'schools of villainy', en daarbij leidt het gebrek aan religieus bewustzijn tot 'contempt of government'. De betere klasse ('dissipated and extravagant') verzaakt haar plicht om een voorbeeld te geven en ervoor te zorgen dat er door de politie wordt opgetreden. Vroomheid en orde dienen hand in hand te gaan.

De voorstellen van Hanway gaan eerst en vooral uit van gescheiden opsluiting van gevangenen, de minder zware (bijvoorbeeld prostituees) apart van de zwaardere gevallen (zoals dieven en rovers). Op de eerste plaats om de zelfreflectie op gang te brengen, op de tweede plaats om zedelijke verbetering door gerichte godsdienstige instructie mogelijk te maken en op de derde plaats om ze te scheiden van 'evil companions'. 'The prevention of *great crimes*,' stelt Hanway vast als argument voor een brede toepassing van zijn uit de aard der zaak kostbare voorstellen, 'can only come from the proper correction of *little ones*.' Inkeer is slechts te verwachten als gevolg van het schuldgevoel dat in eenzaamheid pijnlijk voelbaar wordt, dat is 'the balmy remedy of solitude'. Het vrijlaten van gevangenen die een tijdlang met elkaar opgesloten hebben gezeten enkel met de aansporing om zich voortaan te gedragen, kwalificeert Hanway als 'mockery': 'It is deceiving the prisoner and the public; it is injurious to society, and offensive to God.' De constante dreiging van diefstallen, straatroof en andere geweldsmisdrijven kan slechts door het systeem van eenzame opsluiting effectief worden bestreden, 'the only engine by which we may pull up by the

roots a production of so monstrous a size, it casts a gloom over the fair fields of this island’.

Dat alles mondt dan uit in gedetailleerde voorstellen voor de bouw, de indeling, de meubilering en de wijze van exploitatie van voldoende grote gevangenissen, gebaseerd op het systeem van eenzame opsluiting. Stuk voor stuk somt Hanway de eisen op waaraan een afzonderlijke cel zou moeten voldoen in termen van oppervlakte, hygiëne, licht, water, sanitair, verwarming, met ook een pleidooi voor nuttige gevangenisarbeid in de cel en natuurlijk voor kersteningswerk door gevangeniskepelaans. Hanway onderkent de bezwaren tegen de eenzaamheid als straf (financiële, fysieke, psychologische), maar hij beantwoordt ze een voor een, en zijn conclusie is dat alleen door het systeem van eenzame opsluiting een einde kan worden gemaakt aan de ‘intended mercy and real cruelty’ van de bestaande situatie.

Deze ideeën pasten uitstekend in de hervormingsgezinde tijdgeest, zoals die hierboven al is aangeduid. Hanway zelf maakt in zijn pamflet melding van het internationale vergelijkende onderzoek waar John Howard al enige jaren mee bezig was, en dat een jaar na Hanways pamflet zou uitmonden in de publicatie van diens *The State of the Prisons*.³⁰ Van zijn kant maakt Howard met instemming melding van verbeteringen die Hanway al in een eerder pamflet publiekelijk had voorgesteld, in het bijzonder waar het gaat om het ’s nachts gescheiden houden van de gevangenen.³¹ Toch is het opvallend dat Hanway, die in vervolgpamfletten nog meermalen op het onderwerp ‘eenzame opsluiting’ terugkwam, in de zeer uitgebreide literatuur over de hervormingen in het Engelse gevangeniswezen in de periode vanaf 1775 niet de volledige credits lijkt te krijgen voor de radicaliteit en originaliteit van zijn pamflet. Kennelijk heeft John Howards veel omvangrijkere werk, dat niet slechts op ideeën en meningen was gebaseerd maar op jarenlange research en uitvoerige statistieken, Hanways bijdrage aan de gevangenisvorming in de schaduw gesteld. Maar daar waar de naam van Hanway valt, is er geen twijfel over zijn baanbrekende werk.³²

De meest onverdachte lof die Hanway al direct na publicatie van zijn pamflet ten deel viel, was paradoxaal genoeg afkomstig uit de gevangenis zelf, om precies te zijn uit de pen van de Engelsman William Dodd. Deze populaire en tot in de hoogste kringen gewilde geestelijke was tot de strop veroordeeld wegens het vervalsen van een schuldbekentenis voor het niet geringe bedrag van 4200 pond. Ondanks een volkspetitie met maar liefst 23.000 handtekeningen en een energieke campagne van niemand minder dan Samuel Johnson, werd Dodd op 27 juni 1777 op het beruchte galgenveld van Tyburn door ophanging geëxecuteerd. In zijn gevangenisgedicht *Thoughts in Prison* beschrijft hij vanuit de Newgate Prison in 'blank verse' de gebeurtenissen tussen zijn aankomst in de gevangenis op 23 februari 1777 en het onafwendbaar geworden vooruitzicht van zijn dood enkele maanden later. In 'Week the Third', na eerder al diverse argumenten en ideeën uit diens pamflet in versvorm te hebben weergegeven, roept hij Hanway met naam en toenaam op als zijn held en getuige:

*Hail generous HANWAY! To thy noble plan,
Sage, sympathetic, let the muse subscribe
Rejoicing! In the kind pursuit, good luck
She wisheth thee, and honour! Could her strain
Embellish aught, or aught assist thy toils
Benevolent, 'twould cheer her lonely hours,
And make the dungeon smile.³³*

In een naschrift bij *Thoughts in Prison*, als Dodd na meer dan 3000 versregels zijn laatste adieu heeft uitgesproken, schrijft de auteur nog nadrukkelijk aan een vriend:

I forgot to request my good friend to tell Mr. HANWAY, that in one of my little melancholy poems written in this dreary place, that I have made such mention of him as I think his attention to the improvement demands: – That I earnestly press him, as a Christian and a man, to pursue that improvement with zeal.³⁴

EENZAME OPSLUITING IN DE PRAKTIJK

Vooral in Engeland bleef die hervormingsdrift inderdaad voortwoeden, zij het niet zozeer bij Hanway, die weliswaar enkele vervolgpamfletten wijdde aan het gevangeniswezen maar ook nog een groot aantal andere sociale en maatschappelijke onderwerpen op zijn agenda had staan. Naast Hanway waren er echter vele andere hervormers die op religieuze, politieke, humanitaire of morele gronden pleitten voor vernieuwing van het gevangeniswezen in het algemeen en in het bijzonder voor toepassing van de eenzame opsluiting als straf voor zwaardere misdadigers. Ignatieff spreekt in dit verband over ‘a general clamor for reform’, waarin met name het werk van John Howard over de toestand in Engelse en continentale gevangenis werd meegezogen.³⁵ Diens onvermoeibare campagne voor hervormingen leidde in 1779 in elk geval tot het aannemen van de Penitentiary Act, op grond waarvan plannen konden worden gemaakt voor het oprichten van staatsgevangenis die aan de nieuwe inzichten omtrent het doel en de aard van de gevangenisstraf zouden moeten voldoen.

Dat wil niet zeggen dat het basisidee van de eenzame opsluiting in aanvang door iedereen werd onderschreven. Al voordat de eerste steen van de nieuwe staatsgevangenis was gelegd twijfelde bijvoorbeeld de politiek filosoof William Godwin aan het hele idee van zedelijke verbetering onder dwang. Hij meende dat eenzame opsluiting net zozeer een marteling was als lijfstraffen, maar dan in psychologisch in plaats van in lichamelijk opzicht. Hij verwierp zelfs de theoretische mogelijkheid dat iemand ooit in en door eenzaamheid een beter mens kon worden, iets wat volgens hem alleen door een sociaal proces mogelijk was.³⁶

Afgezien van deze principiële discussie waren er ook meer praktische complicaties op de weg naar verwezenlijking van het door Hanway, Howard en anderen bepleite ideaal van de staatsgevangenis waar grote aantallen misdadigers veilig opgeborgen konden worden en elk in eenzame opsluiting tot inkeer kon komen. Het onderwerp stond natuurlijk ook niet op zichzelf, maar werd ge-

compliceerd door vergelijkbare en soms overlappende hervormingspogingen op het terrein van onder meer de ziekenzorg, de armenzorg, weeshuizen, de bestrijding van landloperij, prostitutie en werkloosheid. Er waren eindeloze discussies over de overdracht van bevoegdheden van het lokale en regionale niveau naar de staat, om van de kolossale bouwkosten van een groot cellulair gevangeniscomplex nog maar te zwijgen. De jurist en filosoof Jeremy Bentham, die in 1791 met zijn ideeën voor een staatsgevangenis waarin grote aantallen gevangenen vanuit één centraal punt in de gaten konden worden gehouden (het 'panopticum') nog een stap verder ging in een totalitaire benadering van de gevangenisstraf, meende dan ook dat een gevangenis tegelijkertijd als een kapitalistische fabriek diende te worden geëxploiteerd.³⁷ Groot-industriëlen als de aardewerkfabrikant Josiah Wedgwood, belust op goedkope arbeidskrachten, zagen daar wel heil in, maar – en dat is misschien wel de ironie van het hele onderwerp gevangenisvorming – de ware hervormers met hun meer ideële, dikwijls ronduit religieuze inspiratie wisten de gecompliceerde parlementaire en openbare debatten uiteindelijk in hun voordeel te beslechten. Met de beste bedoelingen werd aldus in Millbank bij Londen tussen 1799 en 1816 de eerste grote Engelse staatsgevangenis gebouwd. Het was in die tijd veruit de grootste gevangenis van Europa, een bloemvormig cellencomplex gebouwd rondom een centrale kapel, dat totaal plaats bood aan maar liefst 1200 gevangenen, en waarvan de bouwkosten tweemaal zo hoog uitvielen als begroot en uitkwamen op het voor die tijd astronomische bedrag van 450.000 pond.³⁸

Al staat de Millbank Penitentiary in de criminologische geschiedenis te boek als een grandioze mislukking – de eerste decennia bleek het zo goed als ondoenlijk om op die schaal de discipline onder de gevangenen te bewaren, zodat er weer lijfstraffen aan te pas moesten komen om de orde te handhaven – toch staat Millbank aan het begin van de Europese gevangenisgeschiedenis zoals we die sindsdien kennen. De eenzame opsluiting in cellen, de eigen

kapel met zijn gevangenispastoraat, de arbeid die overdag moest worden verricht, het schamele gevangenisdieet, de centrale ordening van het dagritme en de uniforme, kale meubilering van elke kleine cel, het zijn basiskarakteristieken die tot op de dag van vandaag herkenbaar zijn.

In de jaren na de opening van Millbank zwol vanuit de Verenigde Staten een principiële discussie aan, die voor- en tegenstanders van de eenzame opsluiting in een cellengevangenis decennialang heeft beziggehouden, met als kern de vraag of men gevangenen overdag beter in gezamenlijkheid hun gevangenisarbeid kan laten verrichten, maar dan wel met een zwijgplicht om de orde te verzekeren, of dat men ze beter ook overdag in hun cel opgesloten kan houden en daar kan laten werken. 'In feite,' aldus vat Foucault het compact samen, 'gaat deze discussie enkel over de invoering van een aanvaardbare isolering.'³⁹ De eerste benadering, die bekendstaat als het 'silent system' (ook wel het Auburn-systeem genoemd, naar de New Yorkse gevangenis in die plaats) gold meer als een weerspiegeling van de samenleving buiten de gevangenis en aldus als een geschiktere leerschool voor latere terugkeer naar de maatschappij. Het tweede systeem (het 'separate system' genoemd of ook wel het Philadelphia-systeem) beoogt een volledige onderwerping van de gevangene aan zijn eigen geweten en zoekt de gewenste inkeer in een zo totaal mogelijke isolering te verwezenlijken.

Beide systemen hebben hun architectonische consequenties. In het Auburnse systeem dienen er grote ruimtes beschikbaar te zijn voor gezamenlijke arbeid (bijvoorbeeld in de vorm van de gevreesde tredmolen), in het Philadelphia-systeem dient de gevangenisarbeid in de cel verricht te kunnen worden. Meer nog spelen er humanitaire, medische, psychologische, juridische, religieuze en economische aspecten mee. Al vonden sommigen in Engeland dat het niet verantwoord was om mensen langer dan anderhalf jaar volgens het Philadelphia-systeem in totale eenzame opsluiting te houden, toch was de praktijkervaring, bijvoorbeeld in de in 1794

gerenoveerde gevangenis van Coldbath Fields, dat men in het Auburnse systeem veel moeite had om de orde en discipline te handhaven.⁴⁰ Zodra gevangenen overdag in groepen bijeen waren ontstonden er subculturen, samenzweringen, opruiende plannen, die bij consequente eenzame opsluiting veel beter voorkomen konden worden. De praktijkervaring van geestelijken, die meer invloed zeiden te hebben op cellulair opgesloten gevangenen, wees in dezelfde richting.⁴¹

De opvolger van Millbank als dé nationale Engelse gevangenis, Pentonville in Londen, gereedgemaakt in 1842, die model zou komen te staan voor vele tientallen andere gevangenissen in en buiten Engeland, werd dan ook grotendeels op het separate Philadelphia-systeem gebaseerd. In de jaren veertig van de negentiende eeuw gingen zo goed als alle landen van Europa op het separate cellensysteem over.⁴² Daarmee was, 75 jaar na de publicatie van Jonas Hanways *Solitude in Imprisonment*, het paradigma van de eenzame opsluiting in het Engelse en het Europese gevangeniswezen definitief gevestigd.

Dat eenzaamheid een gruwelijke straf kan zijn, zouden in de daaropvolgende anderhalve eeuw niet slechts psychologen, geestelijk verzorgers en bewakers en evenzo de verantwoordelijke bestuurders, parlementariërs en ambtenaren onder ogen komen te zien, bovenal zouden vele miljoenen gevangenen dat aan den lijve ondervinden. Terecht concludeert Franke op grond van zijn onderzoek naar twee eeuwen gevangenisgeschiedenis in Nederland dat 'de gevaren van langdurige eenzame opsluiting [...] sterk onderschat, gebagatelliseerd en zelfs verdoezeld werden'.⁴³ Met een beroep op het werk van Norbert Elias bestrijdt Franke zelfs de hele notie van handhaafbaarheid van het individu als zodanig. 'De individualiteit van de mens bestaat uit niets anders dan de aard van de bindingen die hij met andere mensen heeft,' stelt hij.⁴⁴ Op grond daarvan valt goed te begrijpen dat isolatie van een gevangene voor langere tijd tot een verregaande en zelfs blijvende ontwrichting van het individu kan leiden. Niks zedelijke verbetering, zoals acht-

tiende-eeuwse filantropische hervormers hoopten, maar krankzinnigheid en zelfmoord.⁴⁵

De drie in de hiernavolgende hoofdstukken beschreven gevangenen schrijvers zijn geen van drieën in de technische zin van het woord gedurende hun gevangenschap voortdurend alleen geweest. Zij hadden dagelijks contact met andere mensen: met cipiers, soms vluchtig met medegevangenen of bij een celinspectie of een onderhoud met de gouverneur. Silvio Pellico, die van de drie veruit het langst opgesloten zat, bracht acht van de tien jaren die hij vastzat door in gezelschap van een celgenoot. Strikt genomen doet deze gezamenlijkheid van hun verblijf in de Spielberg afbreuk aan een van de drie constituerende elementen van de eenzaamheid als straf, zoals hiervoor beschreven: eenzaamheid, opsluiting en straf. Daar staat tegenover dat de gezamenlijke opsluiting van Pellico en Maroncelli zo langdurig en de toemeting van de hun opgelegde straf dermate hardvochtig was, dat de twee-eenheid waarin zij die jarenlang hebben ondergaan voor de hier ondernomen analyse toch voldoende als isolement mag gelden. Bovendien heeft Pellico alles bij elkaar toch ruim twee jaar in eenzame opsluiting vastgezeten, en reflecteert hij in *Le mie prigioni* uitvoerig op de verschrikking die dat voor hem inhield.⁴⁶ De foto's die er van zijn cel in de Spielberg bestaan, laten weinig relativering toe van de dagelijkse ellende die een verblijf aldaar moet hebben betekend louter op grond van het feit dat er in de andere hoek van de onderaardse cel, eveneens geketend aan de muur, nog iemand anders lag te creperen.

Het is de tegenstelling tussen het onafwendbaar voortschrijdend persoonlijkheidsverlies en het resterend overlevingsinstinct die getuigenissen van gevangenen over hun periode in isolatie zo'n huiveringwekkend karakter kan geven. 'This book should have been a diary,' zo luidt de eerste zin van het memorabele boek *Solitary Confinement* van de Britse legerofficier en geheim agent Christopher Burney, die tijdens de Tweede Wereldoorlog anderhalf jaar lang door de Gestapo in eenzame opsluiting werd vast-

gehouden.⁴⁷ Die zin alleen al suggereert dat slechts een zo rechtstreeks mogelijk verslag enigermate recht kan doen aan de in werkelijkheid volstrekt vernietigende ervaring van gedwongen totale en langdurige eenzaamheid. Of dat inderdaad zo is, dat vormt een van de kernvragen van dit boek en die komt hierna dan ook nog uitvoeriger aan bod. Daartoe dienen wij ons eerst grondig te verdiepen in de achtergrond, totstandkoming en inhoud van enkele teksten die schrijvers aan hun eigen gevangeniservaring hebben gewijd.